

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE IMMORTAL WORKS OF GREAT MEDIEVAL WRITERS AL-MA'ARRI AND DANTE SUCH AS " RISALAT UL GHUFRAN, " AND "DIVINE COMEDY"

Rano Umarovna Khodjayeva

Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan

Abstract. The article examines in a comparative manner the treatise of the great Arab writer al-Maarri “Risalat al-Ghufran” and Dante’s poem “The Divine Comedy”, the main work of the great Italian poet. In these two works with a similar plot about a journey to the afterlife of heaven and hell, important universal problems are raised with their subsequent interpretation. The article also raises the question of the possibility of influence of the treatise “Risalatul-l-gufran”, written in the 11th century, on the poem “The Divine Comedy”, written in the 14th century, since in Italy in the 12th-13th centuries. There is a great interest in Arabic literature. Europeans became acquainted with its samples through translations, which were intensively carried out in Andalusia, an Arab emirate formed in the south of Spain after its conquest by the Arabs.

Key words: Treatise, heaven, hell, philosophy, tarassul, purgatory, travel, hellish circles, Ridwan, “Divine Comedy”, “Risalat-l-gufran”.

ЎРТА АСР БУЮК АДИБЛАРИ АЛ-МА‘АРРИЙ ВА ДАНТЕЛАРНИНГ “РИСОЛАТУ-Л-ГУФРОН” ВА “ИЛОҲИЙ КОМЕДИЯ” КАБИ ЎЛМАС АСАРЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Ходжаева Раъно Умаровна

*Тошкент давлат шарқшунослик университети ф.ф.д., профессори
Тошкент, Ўзбекистон*

Аннотация. Мақолада ҳозирга қадар ўз аҳамиятини ва долбзарблигини йўқотмаган буюк араб адиби ал-Мааррийнинг “Рисолату –л- гуфрон” асари ва буюк италян шоири Дантенинг “Илоҳий комедия” шоҳ асари солиштирилади ва улардаги жаннат ва дўзахга қилинган сафарларининг бир хил мазмуний ўхшашлиги ва фарқланиши таққосланади. Иккала асарда ҳам муҳим умуминсоний муаммолар кўтарилган ва талқин қилинган. Мақолада XI асрда ёзилган “Рисалату –л-гуфрон” асарининг XIV асрда ёзилган

“Илохий комедияси”га таъсири имконлиги ҳам кўзатилади, чунки Италияда XII-XIII асрлардан бошлаб араб адабиётига қизиқиш катта бўлган. Унинг намуналари билан европаликлар араблар забт этган Испаниянинг жанубида барпо этилган Андалусия амирлигидаги кучли таржимонлик ҳаракати орқали танишган.

Калит сўзлар: Рисола, жаннат, жаҳаннам, фалсафа, тарассул, аъроф, саёҳат, Ризвон, дўзоҳ доиралари, “Илохий комедия”, “Рисолату-л-гуфрон”

Аннотация. В статье в сравнительно-сопоставительном плане рассматриваются трактат великого арабского литератора аль-Маарри “Рисалату-ль-гуфран” и поэма Данте “Божественная комедия”, главный труд великого итальянского поэта. В этих двух произведениях со схожим сюжетом о путешествии в загробный мир рая и ада поднимаются важные общечеловеческие проблемы с последующей их интерпретацией. В статье также поднимается вопрос о возможности влияния трактата “Рисалату-ль-гуфран”, написанного в XI веке, на поэму «Божественная комедия», написанной в XIV веке, поскольку в Италии в XII-XIII вв. наблюдается большой интерес к арабской литературе. Европейцы знакомились с её образцами через переводы, которые интенсивно осуществлялись в Андалусии - арабском эмирате, образованном на юге Испании после завоевания его арабами.

Ключевые слова : Трактат, рай, ад, философия, тарассул, чистилище, путешествие, адские круги, Ридван, “Божественная комедия”, “Рисалату-л-гуфран”.

Жаҳон адабиёти тарихида шундай сиймолар борки, улар ўз ижоди билан муайян босқичида адабиёт ривожининг энг юксак чўққисига чиқадилар ёки кудратли адабий жараёнинг бошида туриб, унинг сўнги равнақиға асос соладилар. Мана шундай жаҳоншумул аҳамиятга эга ижодкорлар сафиға буюк араб адиби Абу Ала ал-Мааррий (973- 1058) ва буюк италян шоири Данте Алигьери (1265 – 1321) киради. Ҳар иккала адиб замонасининг янгича фикрлаш талабиға жавоб бериб, мутафаккир мақомини ҳам олган ва ўз халқлари маданиятида ўчмас из қолдириб, миллий чегарани ёриб ўтган ва жаҳон тамаддуни ривожига ўз хиссаларини қўшган. Адабиётға улар янги мавзулар ва ғоялар, янги қадриятлар ва қарашлар, янги сюжетлар ва бадиийлик олиб киришган. Мана шу янги мавзулардан энг муҳимлиги, ўзига хослиги билан ажралиб турадиган мавзу –бу жаннат ва дўзаҳға саёҳатдир. Адиблар яшаган даврлар орасида уч асрга яқин фарқ бўлса-да, шунингдек, улар келиб чиқиши турли минтақаларға-мусулмон Шарқи- Сурияға (Шом) ва Европанинг давлатларидан Италияға мансуб бўлса-да, уларнинг нариги дунёға қилган сафарларға бағишланган асарларида бир бириға ўхшаш жиҳатлари жуда кўп.

Абу Ала ал-Мааррий мумтоз араб адабиёни энг юқори поғонасига олиб чиққан адиб ҳисобланади. Унинг ижодида индивидуал муаллифлик яққол намоён бўлди, чунки у шу давргача араб адабиётиға хос булган умумийликдан

воз кечди, ал- Мутанаббий, Абу Фирос Ҳамодоний каби шоирлар билан бир қаторда шахсий ижодни такомиллаштирди. Улар анъанавий шеърӣй мотивларни ҳаётга яқинлаштирдилар, шахсий реал ёки руҳӣй ҳолатдан илгариларидилар. Ўзларига хос услуб ишлаб чиқардилар. Ал- Маарӣй ўрта аср араб шеърӣятининг энг улуг шоирларидан ҳисобланади, аммо у замондошлари каби сарой шоири бўлмади, амирларга, султонларга, вазиру аъзамларга мадҳиялар ёзмади. Уч ёшида кўр бўлиб қолган шоир умр йўли давомида аччиқ ҳаёт тажрибасидан ўтди, унинг феълу атвори шаклланишида атрофида ҳукм сурган жаҳолат, нодонлик, таассубчилик ва зўравонлик каби иллатлар кучли таъсир кўрсатди. У жабрланганларга ҳамдард бўлди, адолатсизлик ва зулмни тугатиш учун йўл излади, буни топа олмай аламзада бўлди, ҳажв қилди, кулгига олди, муросасиз муносабатда бўлди. Адибнинг серқирра ижодида ҳақиқат ва адолат йўлида тинимсиз фалсафӣй изланишлар, маънавий ҳаётни моддӣй ҳаётдан юқори қўйиш, танқидӣй руҳ, баъзида тушкунлик кайфияти ҳукм суради. Умумӣй олганда, ал-Маарӣй қайси жанрда ижод қилмасин, унинг кенг дунёқараши кўзга ташланади, ўз замонасининг пешқадам инсонларидан бўлганлиги яққол сезилади. Адиб шариат, фикҳ, ҳадис ва бошқа мусулмон илмларидан, ислом тарихи, араб адабиёти, тилшунослиги, умуман маънавий- маданий мероснинг билимдонлиги асарларда келтирган илмӣй фикру-мулоҳазалар, қуръонӣй иқтибослар, ривоятлар, мақол ва масаллар, тарихӣй воқеа –ҳодисалар, динӣй таълимотлардан билиш мумкин. Шеърларида у коинот, мавжудот, борлиқ тўғрисида масалалар кўтариб, уларни башарӣят билан боғлайди ва “инсон ва коинот, “инсон ва жамият”, “инсон ва дин” нуқтаи назардан ёндашиш ва гуманистик ҳаёт фалсафасини яратди ва биринчи бўлиб тўлақон фалсафӣй лирикага тамал тошини қўйди. ” Рисолату- ғуфрон” ал-Маарӣйнинг насрий шоҳ асари бўлиб, унда ҳам мутафаккир инсон моҳияти тўғрисида фалсафӣй масалалар кўтаради, унинг ўзига ё жаннатда бўлишига ёки дўзахга тушишига асосӣй масъулият юклайди.

Дантега келсак, бу буюк италян шоири ижоди бир томондан ўрта аср Европа адабиётининг энг юксак поғонаси бўлиб, унга якун ясади, иккинчи томондан қудратли янгланиш жараёнинг биринчи қалдирғочи сифатида Европада бошланган буюк Уйғониш ҳаракати- Ренессансга тамал тошини қўйди. Уни илк бор жаҳоншумул аҳамиятга эга Европа буюк шоири деб аташди. Данте биринчилардан бўлиб ўрта асрларда Европада черков босими оқибатида ўз иродасини йўқотган ва камситилган инсонни мавжудот марказига қўйди, энг юсак хилқатлигини эътироф этди, қадриятларни унинг ҳаёти билан боғлади. Дантедан кейинги адиблар авлоди уни ишини давом этиб, инсонпарварлик – гуманизм ғояларини шакллантирди. Унинг шоҳ асари “ Илоҳӣй комедия” жаҳон адабиётининг энг буюк ёдгорликларидан бўлиб қолди ва инсонга янгича антропологик қараш пайдо бўлишида катта роль ўйнади.

Агар икки буюк адибларни ўлмас асарлари – “Рисолату-л- ғуфрон” ва “Илоҳӣй комедия”ни таққосласак, кўп ўхшаш жиҳатларини кўрамыз. Аввало, икки асарда ҳам жаннатга, аърофга ва дўзахга саёҳат тасвирланган. Бу жойларни тавсифида ҳам ўхшашлик бор: жаннат- илоҳӣй нур ёғилиб турган,

неъматларга тўлиб тошган самовий макон. У бир нечта қисмлардан иборат бўлиб, у ерда турли мақомдаги солиҳ, дунёвий ҳаётда олийжаноб ишлар қилган, гуноҳсиз ёки тўла мағфират этилган одамлар роҳат ва фароғатда истиқомат қилади. Жаҳаннам- золимлиги, хиёлати, алдаши, адолатсизлиги ва бошқа ёвуз ишлари туфайли гуноҳларига қараб турли жазо олиш учун тақсимланган кишиларга мўлжалланган дўзах қатламларидир. Дўзах адибларнинг тавсифи бўйича жуда чуқурда, ерни тагида жойлашган, унинг устида аъроф, кейин нур ёғдусида ажойиб макон- жаннат жойлашган.

Аъроф деганда, ислом энциклопедияси “ислом ақидасига кўра, қиёмат куни жаннатга ҳам, дўзахга ҳам тушмай ўртада қоладиган одамлар аърофда турадилар”деб тушунтиради[1,75]. Насронийларда жаннатдан олдин ўлганларнинг жони гуноҳдан покланадиган жой. Адиблар асарларида нариги дунёдаги бу жойларни васфида баъзи тафовутлар борлигига қарамай, умумий томонлари кўзга ташланади.

Яна ўхшаш жиҳати - иккала асарда ҳам жаннат ва дўзах саёҳатини адиблар амалга оширадилар: “Рисолату-л-ғуфронда” бу шоир Ибн ал-Қарих, “Иллоҳий комедия”да эса Дантени ўзи қадимги Рим шоири Вергилий билан сафар қилади. Данте Вергилийни устози деб билган, унинг асарларидан таъсирланган ва илҳомланган. Қизиғи шундаки, иккала шоир ҳам жаннатда, ҳам дўзахда баъзида кутилмаган одамларни учратадилар ва улар билан узок суҳбатлар олиб бориб, сабабларини билиб оладилар.

Икки асарнинг ўзаро фарқларга келсак, 1033 йилда ёзилган “Рисолату-л-ғуфрон қаҳрамони ўрта истеъдодли ва лекин уддабурон шоир бўлса, “Иллоҳий комедия” қаҳрамонлари буюк адиблар Данте ва Вергилийлар. Бу омил асарлар руҳига муайян таъсир кўрсатади. Ал-Мааррий қаҳрамонига нисбатан танқидий—истеҳзоли муносабат билдиради. Жаннатда ҳам суҳбатдошларида савол туғилади: қандай қилиб бу савоб ишларни кўп қилмаган, ўртамиёна шоир жаннатга тушди. Ибн Қарихнинг тирилганидан сўнг жаннат дарвозаси олдида кутиб қолиши, сўнг дарвоза посбони Ризвонга бағишлаб мадҳ ёзиши ва бир амалаб жаннатга кириб олиши дунёвий ҳаётдаги ишларни эслатади. Яна ал-Мааррий Ибн Қарихни жаннатга киришидан мақсади фақат у ерда нозу-неъматлар ви хизматида хур қизлар туруши учун бўлганидан ғазабланади ва қаҳрамонини бошига таъна тошини ёғдиради. Ал-Мааррий фикрича, соф муъмин мусулмон жаннатга неъматлари учун эмас, балки чин эътиқоди ва имони учун интилади. Ал-Мааррий жаннатга интилишни содда-ҳиссий тушунишни ҳохламайди, у жаннат билан олий маънавий юксалишни назарда тутди. Ибн ал Қарих филолог бўлгани туфайли жаннатда дуч келган шоир ва адиблар билан адабиёт, шеърят, тил масалаларида суҳбатлашади, улар билан, баҳслашади. Уддабуррон Ибн Қарих дузахга ҳам саёҳат қилишга йўл топади ва бу ерда тасодифан кутилмаганда таниқли шоирлар, адиблар, олимларни учратади. Жаҳаннамда қолиб кетиш хавфи туғилгандан кейин, орқасига қайтади. Дўзахда рўй берган воқеалар дунёвий ҳаётдаги ижтимоий тус олади.

Ал-Мааррийдан фарқли ўлароқ, Данте ўз қаҳрамонларини олдин дузахга жўнатади ва уни тузилишини батафсил баён қилади. Данте тасвирида ҳам дўзах ер қаърида жойлашган бўлади ва у 9 доирадан иборат бўлиб, ернинг қок

марказига энг тор доираси билан тақалади. Ҳар бир доирада жинойт қилганлар азобланади, уларга гуноҳига қараб жазо берилади. Охирги доирада энг оғир жазога мубтало бўлганлар - бу хиёнат қилганлар бўлади. Масалан, улар орасида Исо пайғамбарни сотган Иуда, қадимги Рим машҳур лашкарбошиси ва ҳоким Гай Юлий Цезарни хиёнаткорона ўлдирган олдин унга ўғилдек яқин бўлган Марк Юний Брут, сотқин Гай Кассийлар каби даҳшатли азобларга дучор бўлганлар бор.

Дўзахдан сўнг Данте Вергилий ҳамроҳлигида ерни ўртасида жойлашган дўзахнинг 9 доирасидан ерни иккинчи томонига, тоғлар ўртасида жойлашган хашаматли маконга чиқади. Бу жой покланадиган жой бўлиб, у ҳам 7 доирадан иборат- улар 7 гуноҳлар рамзи. Тепага қараб доиралар торайиб бориши билан, улар ифодалаган гуноҳ ҳам ожизланиб, кучини йўқотиб борар экан. Охирги доира ўз гуноҳларини ювиб ташлашни илтижо қилаётганлар руҳлар билан тўлиб тошиб кетар экан. Оқибатда унча оғир бўлмаган гуноҳлар мағфират қилиниб, жаннатга дарвозалар очилар экан. Бу католикларнинг нариги дунё тўғрисида тасаввури бўйича Дантени пешонасига 7 гуноҳни белгисини чизиб кўйишади ва Данте бу макондаги етти доирадан ўтаётганда бу белгилар бирин кетин йўқолиб боради ва ҳар сафар у покланганидан далолат беради. Вергилий Дантени жаннат дарвозаларигача олиб бориб уни олдин вафот этган ва солиҳалиги учун жаннатда ҳам юқори мақомга эга бўлган севгилиси Беатричега топширади. Данте ва Беатриче жаннатда сайр қиладилар. Вергилий эса будпарастлар даврида яшаганлиги ва чўққинган бўлмаганлиги учун жаннатга киролмайди. Агар Ал-Мааррий асари билан таққосласак, “Илоҳий комедиядан” фарқли равишда, унинг асарида жаннатга ҳатто исломгача яшаган жоҳилия давридаги машҳур олийжаноб шоирлар киритилади, чунки Яратган уларнинг дунёвий солиҳ ишларини инобатга олади.

Ал-Мааррийнинг “Рисолату-л-ғуфрон” асари узоқ вақтдан бери Ғарб шарқшунослар эътиборини ўзига жалб қилиб келмоқда. Бу асар Дантега “Илоҳий комедия” сени яратишда уни илҳомтирган ва таъсир кўрсатган деган тахмин бор. Данте яшаган даврда (XIV аср) араб-мусулмон маданиятига ва адабиётига қизиқиш катта бўлган. Унинг намуналари билан европаликлар араблар забт этган Испаниянинг жанубидаги таржимонлик фаолияти орқали кенг танишган. Данте ислом маданияти илмий ва фалсафий фикри билан яхши таниш бўлган, Ибн Сино, ал-Ғазолий, Ибн Рушд, Аҳмад ал-Фарғоний ва бошқа мусулмон мутафаккирлардан иқтибослар келтирган. Улар тўғрисида араб тилидан латин тилига қилинган таржималардан маълумотлар олган[2]. Нариги дунё, охира тўғрисида араб-мусулмон тасаввури ва Ғарбий Европа халқлари эсхатолог тасаввури орасида жуда кўп ўхшашлик борлигига биринчи бўлиб таниқли испан арабшуноси М. Асин Паласиос аҳамият берди. У 1919 йили нашр қилган машҳур “Илоҳий комедия”да мусулмон эсхатология (Нариги дунё тасаввури) номли китобида нариги дунёга нисбатан араб-мусулмон қарашларни Дантени қарашлари билан таққослади ва ислом эсхатологиясини Дантега тўғридан тўғри таъсири борлиги туғрисида хулосага келди. Асин Паласпоснинг фикрини италян арабшунос олимлари Энрике

Черулле ва Франческо Габриэли қўллаб қуватлади. Данте асаридан деярли 300 йил олдин ёзилган асарида ал-Мааррий ўзини замонасидан узиб кетган файласуф ва мутафаккир сифатида намоён бўлди. У дунёвий масалага ёндашганда ҳам ёки нариги дунё тўғрисида лавҳалар яратганда ҳам ақл-заковатдан келиб чиқади, маънавий юксалиш билан боғлайди. “У инсоният фожеаси тўғрисида фикр юритар экан” – ёзади, таниқли инглиз арабшуноси Р.А. Никольсон, “унда адолатсизликка, мунофиқликка ва диний бидъатларга бўлган нафрат ёнаётгани яққол кўринади. Ҳикмат ва салоҳиятни излашида у иллатларни ва нодонликни фош қилади. У даврини кўркмасдан ва ғаразсиз тасвир этади ва ...ҳаммадан жозибалиги шуки, ижодкор ўзининг шак-шубҳалари билан курашиб, барибир ақл-заковат оғир муаммоларни ечишига қодирлигига ва ҳақиқатга олиб чиқишига ишонади...”[3, 64].

Ал-Мааррий ва Данте ўз замонасининг энг пешқадам ижодкор инсонлардандир. Улар коинотнинг эзгулик ва ёвузлик, инсон зиммасидаги ахлоқий вазифалар, ҳақиқий имон, ҳаёт ва мамот каби асосий сирлари тўғрисида фикр юритар экан, барча нарсага танқидий назар билан қарашади ва инсонни такомиллашувини руҳий юксалишда, одамларга хизматда бўлишда, зулм ва куч ишлатмасликда кўришади.

АДАБИЁТЛАР.

- 1.Арабская средневековая культура и литература.-М.: Наука. 978.
- 2.Габриели Ф.Данте и ислам . Сборник “Арабская средневековая культура и литература.-М.Наука, 1978.
- 3.Гибб Х.А.Р.Арабская литература.Классический период.-М.: Наука,1960.
- 4.Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры.- М.:Наука.1961.
- 5.Фильштинский И.М. История арабской литературы X-XVIII веков. Изд. второе.- М.:из-во «Книжный дом Либроком».М.2010
- 6.Ходжаева Раъно. Мумтоз араб адабиёти жанрлари тизими ва типологияси.ТДШИ.Тошкент.2015.
7. Данте Алигьери Божественная комедия. Перевод с итал. А,А Ивашина .-М. Дрофа, 2008, 622.
- 8.Холбеков М. Данте Алигьери ва унинг “Илоҳий комедия”си.”Жаҳон адабиёти” журнали.2013 йил, 5 –сон.
9. Шидфар Б.Я. Абу-ль Аля аль Маарри . М.Наука, 198
10. Ислом. Энциклопедия. ”Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат илмий нашриёти.Тошкент.2017.